

*Плутницька К. М.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального права та правосуддя
Запорізького національного університету*

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ БУЛІНГУ ЯК ФОРМИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Анотація. Наукова стаття присвячена висвітленню теоретичних підходів до розуміння поняття «шкільний булінг». У статті визначені його основні ознаки, види, суб'єктний склад. Наводиться авторське визначення шкільного булінгу.

Ключові слова: шкільне насильство, булінг, булінг-структура, фізичне насильство, психологічне насильство, булер, жертва, спостерігачі.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження шкільного насильства і, відповідно, його форм обумовлена тим, що діти значний час проводять саме у школах. Саме шкільні установи є одним із найважливіших інститутів соціалізації особистості, формування її моральних та психологічних властивостей. Водночас недоліки шкільного виховання, у тому числі прояви неприйнятної (агресивної) поведінки учнів, які часто ігноруються педагогічним складом, традиційно визнаються кримінологами одними з основних чинників, що обумовлюють злочинність, у тому числі неповнолітніх.

Шкільне насильство, однією з форм якого є булінг, особливо коли на нього не реагують дорослі (вчителі, шкільні психологи, адміністрація установи, батьки), створює передумови формування особистості злочинця, адже вже з раннього віку у дитини, підлітка починає формуватися впевненість у своїй безкарності, відчуття вседозволеності. З іншого боку, воно виступає віктимізуючим фактором, причиною соціальної дезадаптації особистості, що, в свою чергу, може спровокувати новий витік агресії, якщо не до дорослих, то до однолітків чи молодших школярів [1]. Актуальність дослідження булінгу обумовлюється настанням тяжких наслідків для жертв. Так, численними дослідженнями встановлено, що отриманий досвід булінгу у багато разів підвищує ризик розвитку суїцидальної поведінки у жертв цькування [2]. Крім того булінг може виражатися або бути пов'язаним із діяннями, які містять ознаки складів злочинів проти життя та здоров'я особи (ст. ст. 115-116, 119-129 Кримінального кодексу України (далі – КК України) та проти власності (ст. ст. 185-187, 189, 194-196 КК України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Булінгу як формі шкільного насильства у всьому світі приділяється велика увага, що, перш за все, обумовлено його поширеністю. Проблему шкільного насильства досліджувала низка науковців: Є. Грибанов, Р. Іванченко, Л. Нечипорук, О. Ожйова, В. Пономарьов, В. Соловйов, О. Шуміло та інші. Тим не менше булінг є відносно новим поняттям на теренах України, залишається поки що малодослідженим напрямом для вітчизняної науки.

Мета статті полягає у конкретизації поняття «шкільний булінг», виявленні його основних ознак, видів, суб'єктного складу для подальшого вдосконалення заходів із запобігання шкільному насильству.

Виклад основного матеріалу. Термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully». Відповідно до Кембриджського словника англійської мови дієслово «to bully» має наступне значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій» [3]. Оксфордський словник визначає дієслово «to bully» як «прагнути завдати шкоду, залякати або примусити до небажаної дії уразливу особу або особу, яка сприймається як така» [4]. Українською мовою цей термін перекладається як «залякування», «цькування».

Норвезький психолог Д. Ольвеус в 1993 р. опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим, – це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили [5].

О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною [6, с.262-263].

В. Пономарьов та О. Ожйова, досліджуючи феномен булінгу, зазначають, що така агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному або комбінованому (фізичному і психологічному) насильстві. Крім того О. Ожйова вказує, що такі дії вчиняються з певною особистою метою [7, с. 126; 8].

Т. Докукіна розуміє булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу [9].

Більшість авторів вказують, що особи, залучені у булінг, виконують різні ролі:

- булери – учні, які мають соціальну вагу або наділені більшою фізичною силою, з високим потенціалом агресивності, що спрямована на інших учнів, вчителів.

- жертви – учні, які є об'єктами знущань. Ця категорія додатково поділяється на покірних і агресивних жертв. Агресивна жертва володіє тими ж якостями, що і кривдники. Вони вчиняють агресивні дії проти інших осіб і водночас є жертвами булінгу;

- спостерігачі (свідки) – учні, що спостерігають за булінгом. У свою чергу спостерігачів поділяють на тих, які надають допомогу (допомагають булеру, але безпосередньо не здійснюють агресивних дій, закликають до подальшого насильства однолітків, що їх оточують); посилювачів (відіграють лише незначну роль у булінгу, наприклад, вони можуть сміятися над образами кривдника); аутсайдерів (випадкові спостерігачі, які зовсім не беруть участі у булінгу, але є свідками); відповідачів (безпосередньо залучені для захисту або втішення жертви після знущань) [10, с. 152; 11].

Водночас Т. Докукіна у своєму визначенні вказує на агресивну поведінку лише однієї людини. Тим не менше, як було зазначено вище, булінг передбачає наявність зовнішніх проявів агресії в присутності спостерігачів (постійного оточення). Кількість же осіб, що входять до такого постійного оточення і

не здійснюють безпосереднього насильства, але виконують різні функції членів булінг-структури, може бути як мінімальною, так і значною, обмежуючись тільки розміром постійної групи (наприклад, класу), члени якої виконують функції, характерні для членів булінг-структури. Таким чином, навіть, якщо безпосередні агресивні дії вчиняє лише одна особа (булер), інші особи (спостерігачі, які надають допомогу) беруть пасивну участь у булінгу, надаючи оцінку жертві й діям булера, чим не тільки підтримують і провокують подальші знущання, а і, у випадку надання позитивної оцінки діям булера, вчиняють пасивне психологічне насильство.

Також розрізняють прямий булінг (застосування до дитини фізичного насильства, висловлювання в її адресу образ, псування речей, відбирання грошей, сексуально забарвлені коментарі та жести, погрози тощо) і непрямий (поширення чуток і пліток, бойкотування, уникнення, маніпуляція дружбою) [12, с. 50].

Аналіз вище зазначених визначень, положень та точок зору дає змогу виокремити такі ознаки шкільного булінгу:

1. Навмисність. Ми вважаємо, що у даному випадку необхідно розрізняти поняття «навмисність» і «умисел». Під умислом розуміється усвідомлювання особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності), передбачення його суспільно небезпечних наслідків і бажання або свідомого допущення їх настання. Говорячи про шкільний булінг, необхідно пам'ятати, що діти та підлітки, які вчиняють такі дії, хоча й усвідомлюють їх характер, але не завжди розуміють і передбачають наслідки, до яких можуть призвести ці дії. Таким чином, ознака навмисності стосується лише характеру дії, але не наслідків, не дивлячись на те, що в деяких випадках діти цілком здатні оцінити заподіяну шкоду.

2. Систематичність (повторюваність). Булінгом є лише ті дії, які регулярно повторюються протягом певного часу. Не є булінгом поодинокі епізоди соціального відторгнення чи неприйняття, одиничні образи, залякування, бійки чи інші акти агресії.

3. Агресивність. Згідно із Л. Берковіцем агресія – це поведінка, спрямована на нанесення образи або пошкоджень іншій людині чи предмету [13]. Зі значення цього терміну випливає, що агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному насильстві.

Фізичне насильство полягає у застосуванні фізичної сили до учня і може виражатися у нанесенні різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, побоях, мордуванні, поштовхах, запотилничках тощо. Інколи може застосовуватися спортивний інвентар, зброя, наприклад, ножі, інші гострі предмети або палиці.

Психологічне насильство охоплює дії, спрямовані на ігнорування, відторгнення, контроль або ізоляцію дитини, її залякування, а також вплив на характер дитини й підірив почуття власної гідності, соціального та емоційного розвитку і добробуту. Такі дії можуть полягати у висловлюванні образ, приниження, висміюванні, погрозах заподіяння фізичної шкоди, анонімних телефонних дзвінків. Жертва навмисно ізолюється, ігнорується частиною класу або всім класом. Це може супроводжуватися поширенням записок, нашіптуванням образ, які можуть бути почуті жертвою, або принизливими написами на дошці або в громадських місцях (з дитиною відмовляються грати, займатися, не хочуть із нею сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження тощо). Психологічне насильство викликає у жертви емоційну напругу, знижує самооцінку.

Крім того з розвитком комп'ютерних та інтернет-технологій з'явився такий вид психологічного переслідування, як кі-

бербулінг. Кібербулінг може полягати у показі або відправленні на електронну пошту жертви грубих, образливих текстових повідомлень; передражнювання жертви в режимі он-лайн або розміщення особистої інформації, фото або відео, спрямованих на заподіяння шкоди іншій дитині; ведення образливих, таких, що принижують гідність, блогів або форумів у соціальних мережах.

Деякі автори виокремлюють емоційне насильство – глузування, привласнення прізвищ, нескінченні зауваження, необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших дітей тощо. З нашої точки зору, психологічне насильство цілком охоплює поняття емоційного насильства.

Треба зауважити, що, якщо вчасно не припинити психологічне насильство, воно має великі шанси перетворитися на фізичне.

Треба зазначити, що низка дослідників зводить булінг, як такий, до насильства [14; 15; 2], що з нашої точки зору, є не зовсім правильним. Ми цілком погоджуємось з Ю. Макаровою відносно того, що насильство є лише складовою булінгу і відбувається у постійному соціальному оточенні, яке безпосередньо не вчиняє агресивних дій, але входить до булінг-структури [16, с. 14]. Тобто, у більшості випадків агресія не є самоціллю. Важливість агресії для булера полягає у тому, щоб за його поведінкою хтось спостерігав.

4. Булінг є поведінкою. Треба зазначити, що деякі дослідники не визнають булінг поведінкою. Так, Д. Соловйов зазначає, що «булінг не є поведінкою, а є формою взаємодії, в якій виявляються різні типи поведінки. Булінг має структуру, характерну для конфлікту, але володіє специфічними рисами (тривалий повторюваний характер булінгу, дисбаланс сил кривдника і жертви, булінг-структура містить фіксовані типи учасників – кривдник, жертва, свідок, помічник буллі, захисник жертви), що відрізняють булінг від інших форм конфліктної взаємодії. Таким чином, під булінгом розуміється тип деструктивної конфліктної взаємодії в групі, при якому кривдником щодо жертви, нездатною себе захистити, здійснюються тривалі повторювані насильницькі дії [12]». Водночас таке визначення булінгу не суперечить його розумінню як поведінки. Адже поведінка – це взаємодія суб'єкта з навколишнім середовищем, опосередкована зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю; в практичному плані – слова, заяви, дії, акції, а також взаємопов'язані послідовності всього перерахованого особистості, групи, організації, держави, які підлягають спостереженню, вимірюванню, об'єктивній фіксації та оцінці [17].

5. Наявність булінг-структури, для якої необхідною є наявність не тільки булера і жертви, а і спостерігачів (свідків).

6. Уразливість жертви. Булінг часто спрямований на тих осіб, які мають помітні відмінності в зовнішності, поведінці, мають акцент або особливості голосу, високу або, навпаки, низьку академічну успішність. Приводом до булінгу може стати стать, національність, соціально-економічне становище, релігійна або етнічна приналежність, сексуальна орієнтація, захворювання, інвалідність.

Мотиви булінгу можуть бути різними. Але беручи до уваги те, що характерною ознакою булінгу є дисбаланс сил між жертвою і кривдником можна стверджувати, що провідним мотивом є прагнення до самоствердження і підвищення власної самооцінки коштом уразливої особи, дискредитації жертви в очах однолітків. Що стосується спостерігачів булінгу, то ними може керувати прагнення забезпечити себе від ізоляції, зайняти бажану соціальну позицію, «бути як всі», інтерес до питання «співвідношення сил» тощо.

Висновки. Таким чином, пропонуємо під шкільним булінгом розуміти форму навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи декількох учнів стосовно іншого(их) із використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки чи мовчазної згоди частини або всього колективу.

Зазначимо, що роботу з запобігання булінгу необхідно проводити не тільки з ймовірними булерами, а й зі спостерігачами (учнями та вчителями), адже часто діти не усвідомлюють, а дорослі не хочуть усвідомити всю серйозність і небезпеки булінгу.

Література:

1. Нечипорук Л. Віктимогенність шкільного середовища як чинник соціальної дезадаптації особистості [Електронний ресурс] / Л. Нечипорук // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2013. – № 3. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/1125>.
2. Кон И. Мальчик – отец мужчины [Електронний ресурс] / И. Кон. – М. : Время, 2009. – 704 с. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=111988>.
3. Meaning of “bully” in the English Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=bullying#translations>.
4. Main definitions of bully in English [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>.
5. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do [Електронний ресурс] / Olweus D. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 1993. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.
6. Морозов О. А. Особенности буллинга и моббинга в России / О. А. Морозов, Д. А. Булда, М. В. Бородаева // Актуальные проблемы авиации и космонавтики. – 2010. – № 6. – С. 262-263.
7. Пономарёв В. И. Исследование акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних / В. И. Пономарёв // Світ медицини та біології. – 2013. – № 3. – С. 126-130.
8. Ожиёва Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг [Електронний ресурс] / Е. Н. Ожиёва // Психология и социология. – 2008. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.htm.
9. Докукина Т. В. Буллинг – травля в школе [Електронний ресурс] / Т. В. Докукина // Офиц. сайт ОО «Беларуская организация врачей». – Режим доступа: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bullying-v-shkolah/index.htm.
10. Петросянец В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В. Р. Петросянец // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 6. – С. 151–154.
11. School bullying [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/School_bullying#Victims.
12. Соловьев Д. Н. Модель профилактики буллинга среди школьников подросткового возраста [Електронний ресурс] / Д. Н. Соловьев // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». – 2014. – Выпуск 3 (май – июнь). – Режим доступу: <https://naukovedenie.ru/PDF/121PVN314.pdf>.
13. Энциклопедия практической психологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.litmir.me/br/?b=111988>.
14. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг) [Електронний ресурс] // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. – СПб. : Питер, 2001. – Режим доступу : www.supporter.ru/docs/1056635892/bullying.doc.
15. Berger K. Invitation to the Life Span [Електронний ресурс] / K. Berger. – New York: Worth Publishers. – 2014. – Режим доступу : <http://lp.bookbane.com/invitation-to-the-life-span-text-only-1st-first-edition-by-k-s-berger.pdf?refhost=ideapod.toancauxanh.vn>.
16. Макарова Ю. Л. Теоретические подходы к определению буллинга // Научный форум: Педагогика и психология: сб. ст. по материалам X междунар. науч.-практ. конф. – № 7(9). – М. : Изд. «МЦНО», 2017. – С. 14-19.
17. Косолапов Н. А. Глоссарий по политической психологии / Н. А. Косолапов, авторский коллектив РУДН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vocabulary.ru/termin/povedenie.html>.

Плутыцкая Е. Н. Подходы к пониманию буллинга как формы школьного насилия

Аннотация. Научная статья посвящена рассмотрению теоретических подходов к пониманию понятия «школьный буллинг». В статье определены его основные признаки, виды, состав субъектов.

Ключевые слова: школьное насилие, буллинг, буллинг-структура, физическое насилие, психологическое насилие, буллер, жертва, наблюдатели.

Plutytska K. Approaches to understanding bullying as the form of abuse in the schools

Summary. The article is devoted to the theoretical approaches to the meaning of "school bullying". The author defines its main features, types, members of the bullying-group.

Key words: abuse at school, bullying, structure of the bullying, physical violence, psychological abuse, bully, victim, witnesses.